

лення історичної пам'яті й національного відродження українського народу. Актуальність і невідкладність завдання розробки концептуально-правової бази охорони пам'яток минулого особливо чітко відзначилися в ході підготовки Зводу пам'яток історії і культури України, у т. ч. й тому «Київ». Звід фактично є найповнішим переліком нерухомої частини історико-культурної спадщини країни, до його складу входять не тільки об'єкти, що взято на державний облік, а й нововиявлені пам'ятки. Список останніх постійно поповнюється. Тільки по Києву в ході підготовки Зводу їх виявлено понад 600.

Питаннями дослідження й охорони пам'яток старовини займаються сьогодні численні державні, наукові, творчі, громадські, релігійні установи і організації, діяльність яких потребує не тільки координації, але й розмежування функцій на чіткій законодавчій основі.

Певним кроком на шляху організації системи пам'яткоохоронної роботи в столиці України стало створення 1993 Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища Києва. За указом Президента України Л. Кучми від 9 грудня 1994 «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» активізувалася робота з відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Утворено комісію, яка має визначити перелік видатних пам'яток України, що потребують відтворення. Готується державна довгострокова програма відновлення визначних пам'яток культури в Києві. У 1990-і рр. статус національних заповідників надано Києво-Печерській лаврі та Софії Київській.

Звід пам'яток історії та культури України має стати своєрідною охоронною грамотою національної історико-культурної спадщини, збереження якої стало важливим завданням нашої держави, кожного її громадянина. Народ, який зберігає національну пам'ять, шанує свій рід і традиції, має майбутнє.

*Юрій Асеев, Олександра Веселова,
Валентин Єжов, Сергій Кілессо,
Микола Кіпоренко, Ніна Коваленко,
Сергій Кокін, Володимир Кучер,
Олена Лугова, Олексій Нестуля,
Валерій Смолій, Олесь Силин,
Павло Сохань, Петро Толочко,
Лариса Федорова.*

VI. Київ 10—13 століть

Карта-реконструкція

Стародавній Київ належав до найбільших центрів східнослов'янської і європейської культури. Його появу, згідно з літописним переказом кін. 11 ст., провістив сам учень Христа апостол Андрій. Показавши своїм учням на дніпровські кручі, він промовив: «На цих горах возсіяє благодать Божя, постане велике місто і буде багато церков». У кін. 9 ст. вустами князя Олега Київ проголошується «матір'ю міст руських». На міфологічному рівні це означало, що він дав життя усім іншим містам Русі, а на державно-політичному визнавалася його stolична роль для усіх східнослов'янських земель. Літописці продовжували підкреслювати богообраність і велич Києва навіть у часи феодальної роздробленості Русі. Невідомий автор серед. 12 ст. зауважив: «І хто ж бо не полюбить київського княжіння, адже вся честь і слава, і велич, і глава всім землям руським Київ».

Слава Києва вийшла далеко за межі східнослов'янського світу. Його знали арабські історики і географи 9—11 ст., європейські хроністи 11—13 ст. За словами німця Титмара Мерзебурзького, Київ на поч. 11 ст. був великим містом з незліченною кількістю народу, мав 400 храмів і 8 торжищ. Адам Бременський на поч. 70-х років 11 ст. називав його «суперником Константинополя».

До нас дійшло небагато з того, що викликало захоплення сучасників від стародавнього Києва. Час і лихоліття іноземних навал стерли з лиця його землі чудові храми, князівські палаци, оселі киян. Сьогодні тільки археологія може дати уявлення про минулу велич і красу столиці Русі. За розрахунками автора цих рядків, Київ у 12—13 ст. займав територію понад 30 кв. км, мав площу забудови близько 400 га і кількість населення 50 тис. осіб. За середньовічними масштабами це було справді велике місто, яке не поступалося багатьом європейським столицям.

З поч. 70-х років 20 ст. археологи у співдружності з художниками й архітекторами розпочали роботу з відтворення архітектурного образу стародавнього Києва. Перша спроба дати об'єктивну модель центральної частини міста здійснена Д. Мазюкевич за науково-консультативною участю Ю. Асеева, П. Толочка та С. Кілієвич. Макет експонується у Національному заповіднику «Софія Київська». Згодом цю роботу продовжив О. Казанський. Він у творчій співдружності з Ю. Асеевим і П. Толочком створив для Державного історичного музею прекрасну діораму стародавнього Києва. Обидві роботи досить повно відтворили історико-архітектурний образ Києва 10—13 ст.

Наступним етапом моделювання стародавнього Києва стала графічна карта-реконструкція, виконана архітекторами О. Кутовим, В. Розенбергом і О. Зоріним у першому варіанті, і першими двома авторами — у другому. На відміну від попередників О. Кутовий і В. Розенберг відтворили архітектурний образ Києва у повному просторовому його обсязі — від Кирилівського до Видубицького монастирів і від Дніпра до Либеді. Звичайно, дати повну гарантію того, що Київ 10—13 ст. був саме такий, неможливо. І все ж, перед нами не просто красива картинка, покликана до життя уявою архітекторів і археологів, а максимально близький до реального образ давнього міста. В його основі — результати багаторічних архітектурно-археологічних досліджень, здійснених кількома поколіннями археологів. Внаслідок цього вдалося відтворити містобудівну планувальну структуру, дати реконструкції майже усіх монументальних будівель, а також скласти уявлення про характер масової забудови стародавнього Києва.

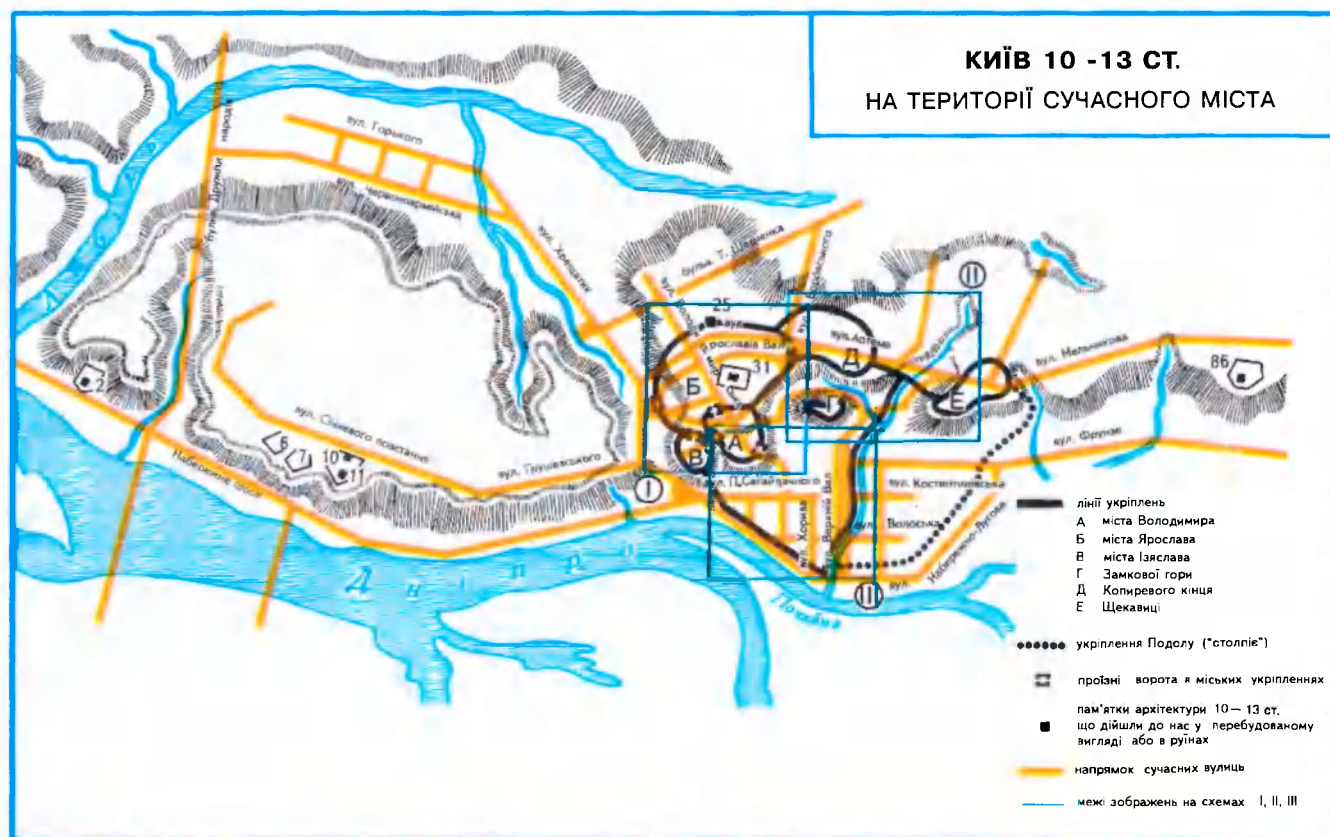
Переконаний, що карта-реконструкція допоможе читачам краще осягнути таке неперерічне явище нашої історії та культури, яким був Київ у 10—13 ст., і стане добрим путівником, завдяки якому вони зможуть здійснити захоплюючу екскурсію його вулицями і площами, ознайомитися з найвідомішими пам'ятками.

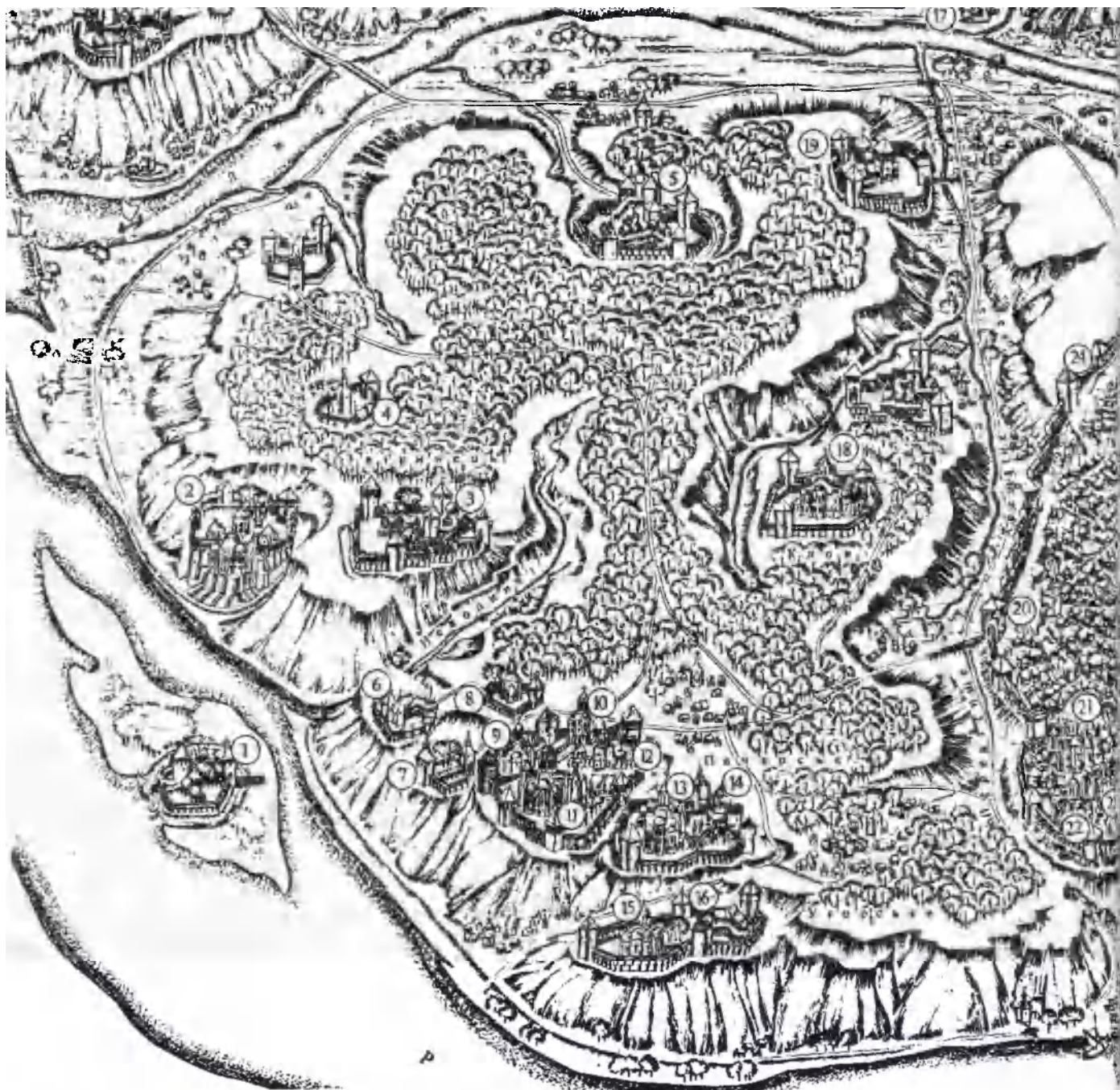
Петро Толочко, академік НАН України.

I.

ВЕРХНЕ МІСТО

Центральний ансамбль «міста Володимира», який розбудовувався протягом трьох століть, мав, очевидно, такий вигляд з боку Андріївської гори (там, де зараз височить Андріївська церква). На передньому плані зображено Десятинну церкву в оточенні князівських палаців та ротонду 13 ст. За нею — Федорівський монастир і Софійська брама. А далі, поза укріп-

Київ 10-13 століть

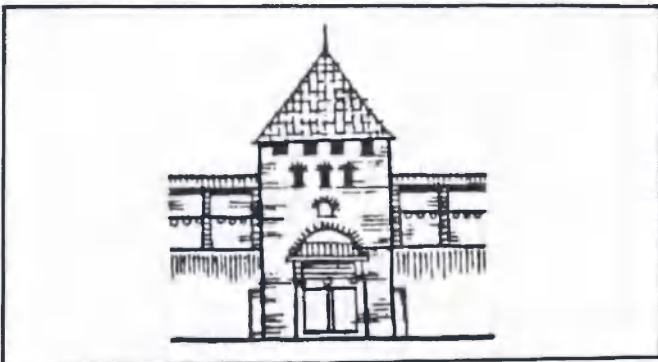
карта-реконструкція

1. Діір на Остріві поблизу Видубицького монастиря	24. Укріплення міста Ярослав 11 ст.	65. Церква 12-13 ст., в місцевості на вул. Володимирській
2. Михайлівська церква 11 ст. Видубицького монастиря	25. Золоті ворота 11 ст. міста Ярослав	66. Новгородська (Михайлівська) божиця 12 ст.
3. Красний діір на Звіринці	26. Церква і мурована палата на споруді 11 ст.	67. Житий ринок
4. Звіринецький монастир	27. Церква кін. 12 ст.	68. Житлові квартали 11-12 ст. в районі вул. Нижньої
5. Фортеця і село Предславине	28. Діір Гліба	69. Вал "Китовоторська"
6. Дальні печери Києво-Печерського монастиря	29. Михайлівська брама міста Володимир	70. Ринок біля злиття річок Глибочиці та Киянки
7. Ближні печери Києво-Печерського монастиря	30. Георгіївська церква 11 ст.	71. Ламкова гора
8. Феодосіївська церква	31. Софійський собор 11 ст.	72. Ремісничі урочища Гончарі-Кожум'яки
9. Трапезна церква Києво-Печерського монастиря	32. Огорожа Софійської митрополії і мурована споруда 11 ст.	73. Гора Дятлика
10. Троїцька надбрамна церква 12 ст. Києво-Печерського монастиря	33. Софійська (Базиліка) брама 10 ст. міста Володимир	74. Церква 11 ст. у Копиревому кінці
11. Успенський собор 11 ст. Києво-Печерського монастиря	34. Фелорівська церква 12 ст. у Фелорівському монастирі	75. Церква 12-13 ст. у Песторівському провулку
12. Микільська церква Києво-Печерського монастиря	35. Катеринівська церква	76. Церква 11 ст. на території Української академії наук
13. Церква Спасу на Берестові 12 ст.	36. Ротонда кін. 12-поч. 13 ст.	77. Микільська церква 12 ст. на Новому дворі
14. Князівський діір на Берестові	37. Василівська церква 12 ст. на Великій Ярославовій вулиці	78. Західна брама Копиревого кінця
15. Микільська церква в Угорському Олжичівському	38. Апостолівська церква 11-12 ст. в Яничинському монастирі	79. Церква 12 ст. на Шекавичі
16. Поселення на правому березі Либелі (Протасів Яр)	39. Діір Метислава	80. Микільська церква на Породанському ручаї
17. Церква Богородиці Влахернської 12 ст. у Кловському монастирі	40. Південний палац	81. Фортеця в Лароговицях
18. Фортеця на Кловському ручаї	41. Західний палац	82. Фортеця в районі сучасної метро "Берестейська"
19. Лазарська брама 11 ст. міста Ярослава	42. Великий Ярославів діір	83. Кирілівська церква 12 ст.
20. Дмитріївський собор міста Ізяслава	43. Десятинна церква 10 ст.	
21. Церква св. Петра	44. Східний палац	
22. Михайлівський Золотоверхий собор 12 ст. у Дмитрівському монастирі міста Ізяслава	45. Шиячівський палац	
	46. Діір Горішній	
	47. Діір Никифора	
	48. Діір Вороніслава	
	49. Польська брама міста Володимир	
	50. Хрестошвиженська церква 13 ст.	
	51. Діір Косіяча	
	52. Тринітська церква 11 ст.	
	53. Діір Брячислава	
	54. Діір Путятин	
	55. Церква 12 ст.	
	56. Діір Борислава	
	57. Діір Бориса Каломановича	
	58. Діір Василья	
	59. Діір Ратні	
	60. Жидівська брама 11 ст. міста Ярослава	
	61. Ізяславська церква 10 ст.	
	62. Церква 12-13 ст., виявлена на вул. Бор'яні	
	63. Турова (Борисоглібська) божиця 12 ст.	
	64. Торговище	
	65. Бокрська (?) садиба 10 ст.	
	66. Церква Богородиці Пироговці 12 ст.	
	67. Церква 12-13 ст., виявлена на вул. Володимирській	

леннями «міста Володимира», — головний ансамбль «міста Ярослава» з Софійським собором та Золотими воротами.

33. СОФІЙСЬКА (БАТИСВА) БРАМА в системі укріплень «міста Володимира» споруджена не пізніше кінця 10 ст. як парадний в'їзд у Верхнє місто. Вперше згадується в літопису під 1068. Залишки брами досліджено 1935 і 1965 (XXXI). Фундамент давньої споруди позначено на розі Володимирської та Великої Житомирської вулиць.

Реконструкція Ю. Асєєва.

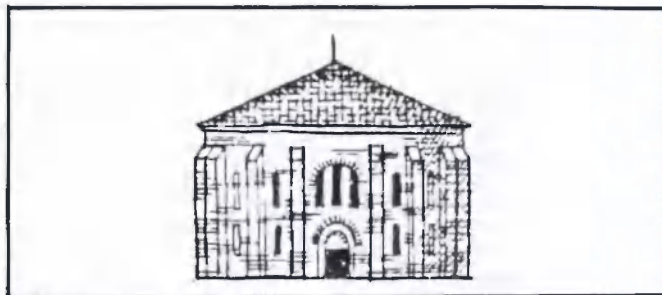
29. МИХАЙЛІВСЬКА БРАМА в системі оборонних споруд «міста Володимира» була в'їздом

з боку Михайлівської гори — «міста Ізяслава», вона також зв'язувала Верхнє місто з Печерськом та південними околицями Києва. В літопису не згадується. Локалізується гіпотетично в районі Михайлівської площі. Реконструкція Ю. Асєєва.

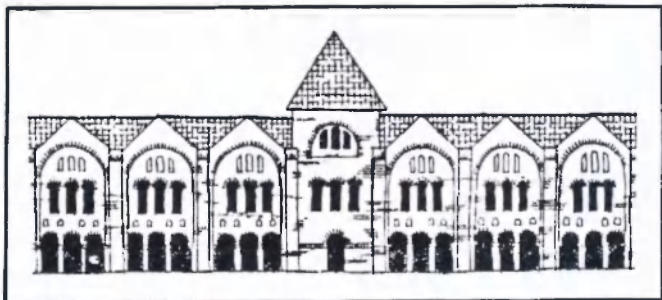
49. ПОДІЛЬСЬКА БРАМА «міста Володимира» зв'язувала Верхнє місто з Подолом. Локалізується гіпотетично.

36. РОТОНДА — кругла в плані споруда, призначення якої не з'ясовано, — належить до кін. 12 — поч. 13 ст. Вона стояла в самому центрі «міста Володимира», біля Бабиного торжка, в безпосередній близькості від Великого Ярославого двору. В літопису не згадується. Ви-

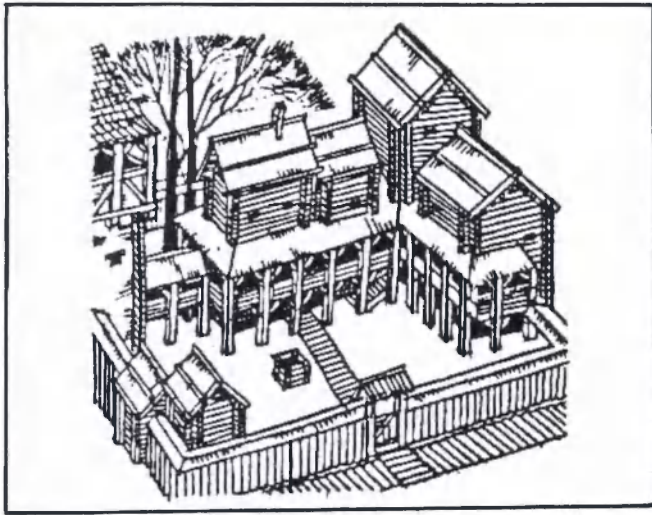

явлена Київською археологічною експедицією в 1975—76 (II, XXX). Залишки споруди містяться у дворі садиби на вул. Володимирській, 3. Реконструкція Ю. Асєєва.

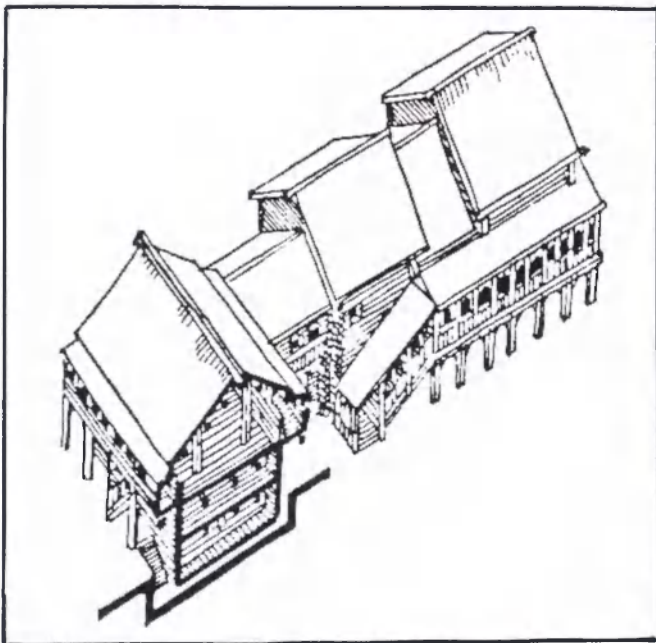
40, 41, 44, 45. ПАЛАЦОВІ СПОРУДИ «МІСТА ВОЛОДИМИРА» 10 ст. формували ансамбль великокнязівського дитинця в комплексі з Десятинною церквою. На утвореній ними площі були встановлені «4 кони медяны» — скульп-

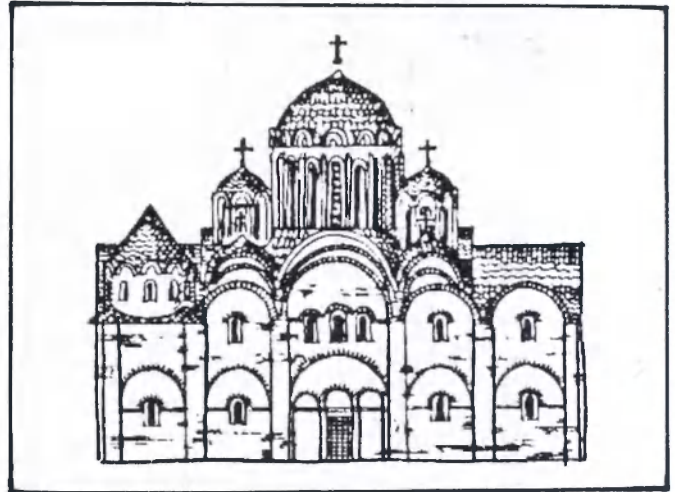
турне зображення коней. Збудовані з каменю та плінфи, деякі палацові споруди, як гадають, мали верхні дерев'яні житлові поверхи і могли зв'язуватися в єдиний комплекс дерев'яними переходами та галереями з Десятинною церквою. Залишки палацових споруд виявлено і досліджено 1907, 1914, 1970, 1982 (II, XIII, XVII). Вони містяться на нинішній території Національного музею історії України та під проїжджою частиною Десятинного провулка. Реконструкція Західного палацу Ю. Асєєва.

39, 46, 47, 48. ДВОРИ МСТИСЛАВА, ГОРДЯТИ, НИКИФОРА, ВОРОТИСЛАВА. Князівські та боярські двори «міста Володимира» розташовувалися поблизу ансамблю палацових споруд і Десятинної церкви. Розміщення житлових комплексів великих феодалів на плані Верхнього міста підтверджується численними знахідками скарбів, коштовностей і літописними свідченнями (XXX). Залишків дворів, вірогідно дерев'яних, розкопками не виявлено. Однак результати досліджень жител феодалів, торговців, представників князівської адміністрації в інших містах Русі дають уявлення про боярський двір у вигляді складного мальовничого комплексу зрубних споруд з вежами, міцним частоколом укріплень. Житлові й господарські будівлі з'єднувалися галереями, переходами. Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

43. ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА — перший мурований храм на Русі, яка щойно прийняла християнство. Ця споруда домінувала у Верхньому місті перед тим, як було зведено Софійський собор. Центр Руської митрополії. Разом з палацами 10—11 ст. вона утворювала ансамбль велико-

князівського дитинця. Церкву збудовано 989—996. До наших днів не збереглася. Залишки храму досліджувалися в 1824, 1826, 1908, 1914, 1937—39 (XIII). Фундаменти позначено й частково розкрито на території Національного музею історії України.

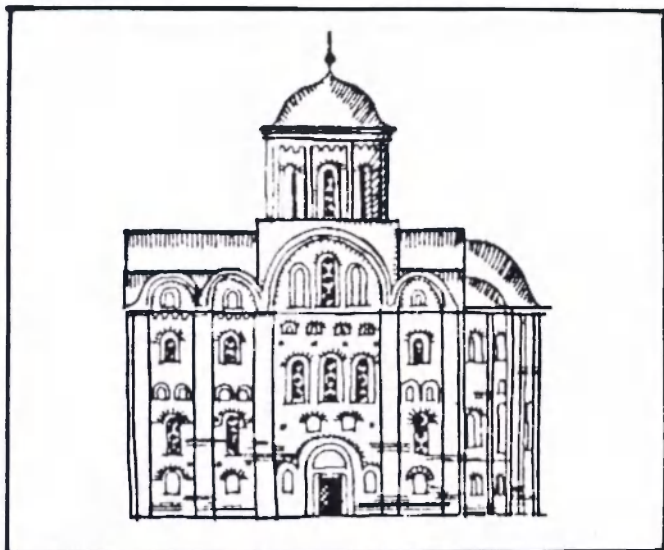
Реконструкція Г. Логвина.

37. ВАСИЛІВСЬКА ЦЕРКВА містилася на території Великого Ярославового двору «міста Володимира» (район Десятинної вулиці та Михайлівської площі). Споруджена 1183. До наших днів не збереглася (II).

Реконструкція Ю. Асеева.

34. ФЕДОРІВСЬКА ЦЕРКВА в родовому князівському монастирі містилася в районі Бабиного Торжка (садиба на вул. Володимирській, 5).

Храм закладено 1129. До наших днів не зберігся. Залишки церкви видно на плані Києва 1638 та малюнку А. ван Вестерфельда (1651). Фундамент споруди було розкопано 1838, а також у 1983—85 (II, XIII). Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

35. КАТЕРИНИНСЬКА ЦЕРКВА в літопису не згадується. Її залишки описано в кінці 16 ст. Локалізується гіпотетично неподалік від Василівської церкви Великого Ярославового двору (II, XIII).

38. АНДРІВСЬКУ ЦЕРКВУ в родовому князівському (Янчиному) монастирі споруджено між 1086 та 1131. Умовно розміщується на початку нинішньої Володимирської вулиці (II, XXX).

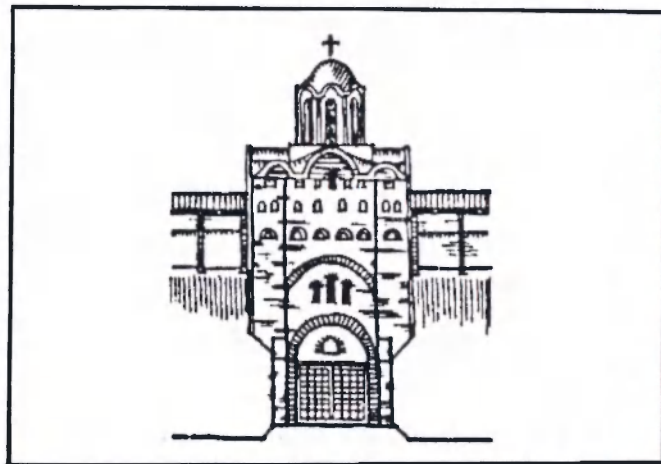
50. ХРЕСТОЗДВИЖЕНСЬКУ ЦЕРКВУ збудовано 1215 на Андріївській горі. Виняткове за містобудівним значенням місце в силуеті Верх-

нього міста. Церква до наших днів не збереглася. На цьому місці у 1747—62 зведено Андріївську церкву (арх. Б.-Ф. Растреллі) — нині філіал Національного заповідника «Софія Київська».

Гіпотетична реконструкція О. Кутового та В. Розенберга.

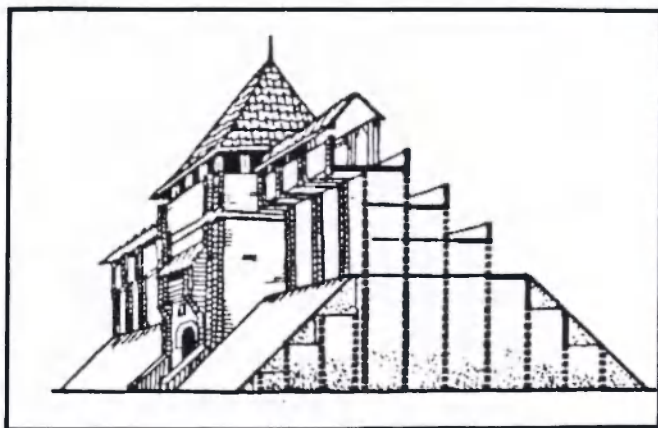
25. ЗОЛОТІ ВОРОТА закладено у 1-й пол. 11 ст. у системі оборонних споруд «міста Ярослава» як південний в'їзд до Верхнього міста. Залишки воріт, що дійшли до нашого часу, було досліджено 1837, 1972—73. Їх включено в об'ємну

реконструкцію, збудовану 1982 за проектом авторського колективу під керівництвом Є. Лопушинської.

Реконструкція Ю. Асєєва.

24, 20. УКРІПЛЕННЯ «МІСТА ЯРОСЛАВА» І ЛЯДСЬКА БРАМА являли собою систему земляних валів з дерев'яними стінами. Вони обгороджували територію Верхнього міста площею 80 га з заходу і з півдня, а з півночі межували з оборонними спорудами «міста Володимира» і «міста Ізяслава». Загальна довжина валів «міста Ярослава» — 3,5 км. Вали, що існували до 19 ст., згодом було зрито. Конструкції укріплень 11 ст.

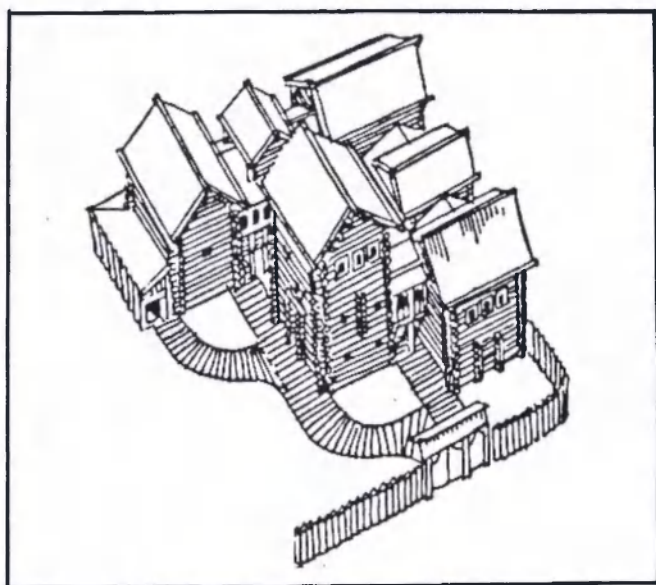

досліджено під час розкопок 1951, 1972—73, 1981 (II, XIII, XXIV). Каркас валу було зрублено з дубових клітей — городень і засипано землею, вийнятою з рову. По верху валу завішки 12 м споруджувалися дерев'яні стіни — заборолі з вежами, галереями та господарськими клітками. Ширина валу в основі — 31 м, висота з заборолі — 16 м.

Лядська брама — в'їзд до «міста Ярослава» зі сходу, з боку Хрещатицької долини. Вперше згадується в літопису під 1151. Рештки споруди було виявлено під час реконструкції Майдану Незалежності 1981.

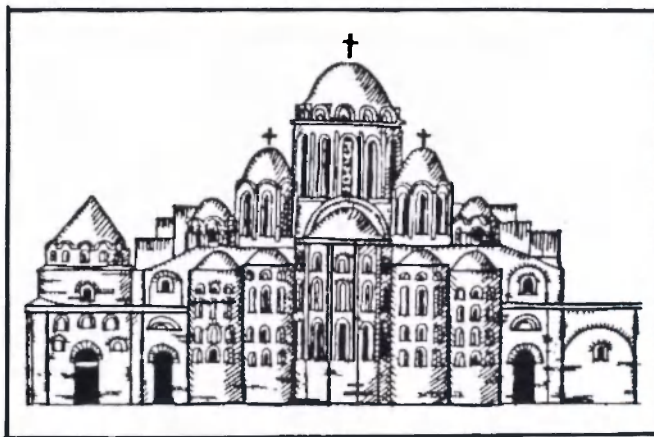
Реконструкція Ю. Асєєва.

60. ЖИДІВСЬКА БРАМА — західний в'їзд до «міста Ярослава». Вперше згадується в літопису під 1146. Містилася в районі Львівської площі.

28. ДВІР ГЛІБА. 51. ДВІР КОСНЯЧКА. 53. ДВІР БРЯЧИСЛАВА. 54. ДВІР ПУТЯТИ. 56. ДВІР БОРИСЛАВА. 57. ДВІР БОРИСА КОЛОМАНОВИЧА. 58. ДВІР ВАСИЛЬКА. 59. ДВІР РАТШІ (XXX). Боярські двори «міста Ярослава», відповідно до знахідок коштовностей і свідчень літопису, розташовувалися компактною групою відокремлених дворів у західній частині міста, в районі сучасних вулиць Великої Житомирської, О. Гончара, Рейтарської, Рильського провулка. Вирізняючись серед маси рядової житлової забудови, вони створювали перехідний масштабний ряд до великих мурованих культових споруд центральної частини Верхнього Києва.

31. СОФІЙСЬКИЙ СОБОР збудовано 1017 або 1037 як домінуючу споруду столиці Київської Русі в системі культових комплексів «міста Ярослава». Зберігся в перебудованому вигляді, у формах 18 ст., у комплексі Національного заповідника «Софія Київська».

Реконструкція східного фасаду Ю. Асєєва, В. Волкова, М. Кресального.

32. ОГОРОЖА СОФІЙСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ І МУРОВАНА СПОРУДА 11 ст. Мур, що обгороджував Софійську митрополію, виявлено 1948, а залишки мурованої споруди, вірогідно латині, — 1946 (XIII).

55. ЦЕРКВА 12 ст. [Спас (?)]. Залишки її вперше виявлено в 19 ст. на вул. Великій Житомирській біля перетину з вул. О. Гончара (II).

II.

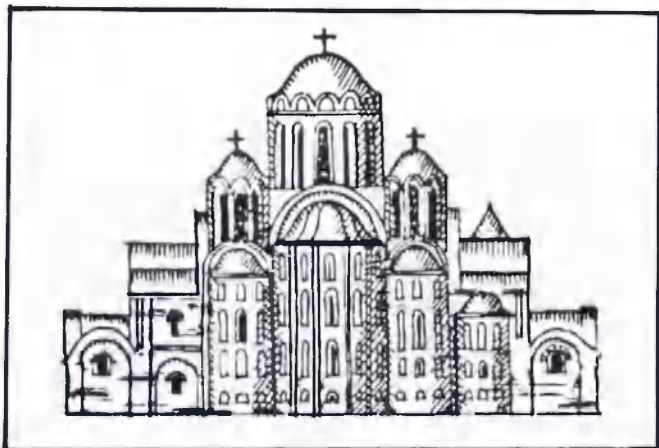
Вулиця «міста Ярослава» з її стрімким рельєфом та мальовничою забудовою, яка починалася від Лядської брами, проходила, на думку вчених, у напрямку сучасної вулиці Софійської. Археологічні знахідки залишків культурного шару у безпосередній близькості від брами (нині район Майдану Незалежності) дають змогу відтворити у загальних рисах характер забудови типової київської вулиці, орієнтованої у бік великої монументальної споруди.

30. ГЕОРГІЇВСЬКА ЦЕРКВА закладена 1051 у великокнязівському монастирському комплексі. Належала до ансамблю мурованих великомасштабних культових споруд при в'їзді до Верхнього міста з боку Золотих воріт. До наших днів не збереглася. Фундаменти досліджувалися розкопками 1937, 1939, 1979 (II, XIII). Реконструкція східного фасаду Ю. Асеева.

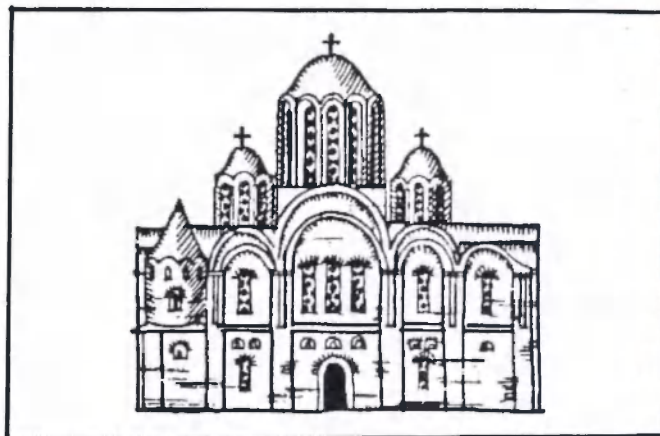

52. ТРИНИНСЬКА ЦЕРКВА закладена 1037. До наших днів не збереглася. Вперше виявлені 1731 залишки храму було вивчено 1909—10. Особливості будівельної техніки і композиція споруди дають змогу віднести її до групи культових комплексів «міста Ярослава», утворених, напевно, у відповідності з єдиним містобудівним задумом (II, XIII). Реконструкція східного фасаду Ю. Асеева.

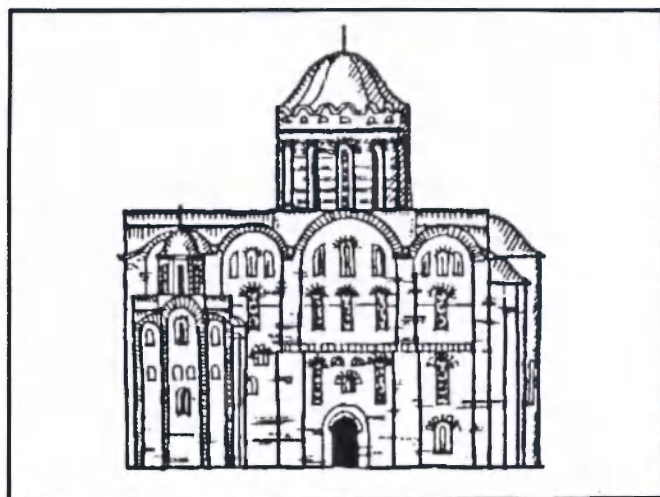

26. ЦЕРКВА І МУРОВАНА ПАЛАЦОВА СПОРУДА 11 ст. містилися на розі сучасних вулиць Володимирської та Трининської. До наших днів не збереглися. Фундамент церкви (на думку деяких дослідників, Трининської) досліджувався в 1833—34, 1846, 1913, 1914.

На південь від церкви 1914 знайдено залишки мурованої споруди, яка за характером нагадує палаці «міста Володимира» (II, XIII).

23. МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ СОБОР у Дмитрівському монастирі «міста Ізяслава» споруджено 1108—13 на території Михайлівської гори — відособленого укріпленого

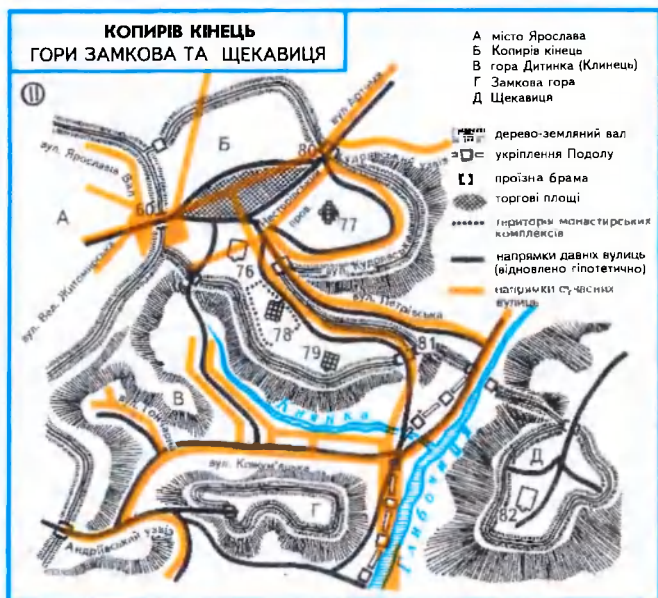

комплексу, що виник на мисовому підвищенні над Дніпром (нині — Володимирська гірка). До наших днів храм не зберігся. Реконструкція південного фасаду собору Ю. Асеева.

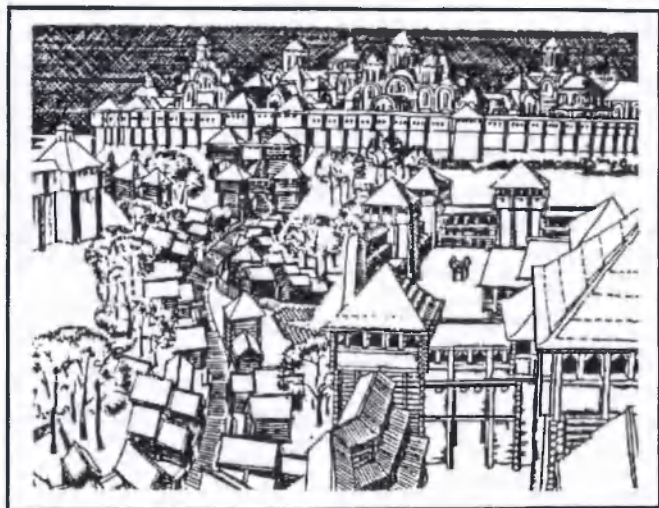
III.

В садибах монастирів і в сусідстві з ними виникали житлові квартали ремісників. Фрагмент одного з них, так зване житло художника, виявлено в 1938—39 у садибі стародавнього Димитрівського монастиря. Як показали пізніші дослідження, напівземлянкові житлові будівлі були підклітjami і в умовах Києва використовувалися для господарських і виробничих потреб.

IV.

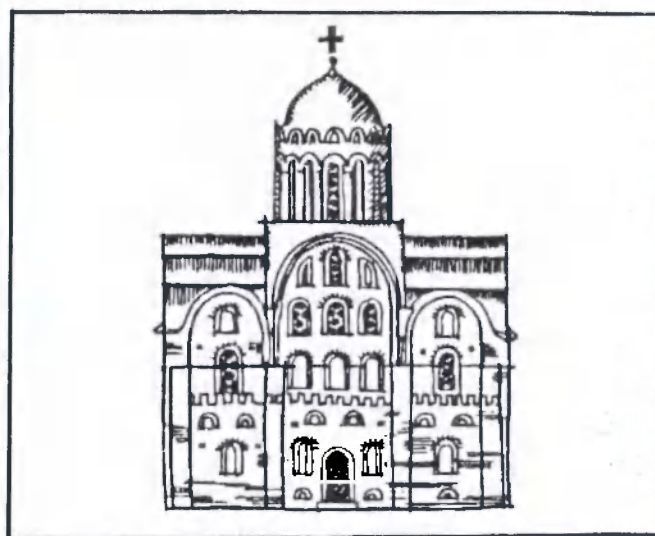
Замкова гора — дуже важливий елемент київського ландшафту. З її вершини відкривається круговий огляд давнього Києва — Старокиївська гора, Юрківські висоти, Поділ та задніпровська далечина. Підніжжя Замкової гори огинав Боричів узвіз (нині — Андріївський узвіз). Це найбільш «київська» вулиця, яка зв'язує протягом тисячі років Верхнє місто та Поділ. На передньому плані зображено споруди, з яких складалося «гніздо» вельможного феодала.

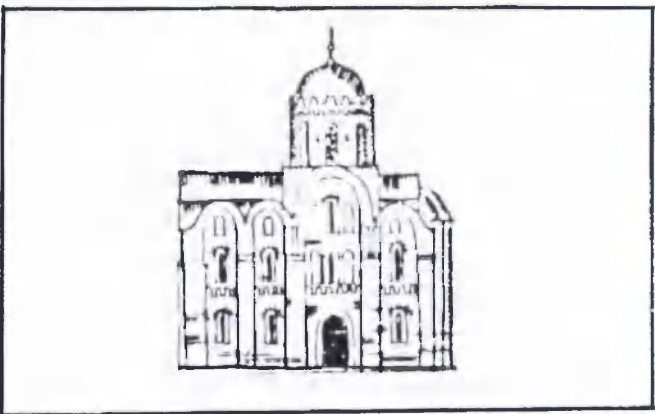
80. ЗАХІДНА БРАМА КОПИРЕВОГО КІНЦЯ. В літописах не згадується. Локалізована гіпотетично.

81. ПОДІЛЬСЬКА БРАМА КОПИРЕВОГО КІНЦЯ. Згадується в літописах. Локалізована гіпотетично.

76. ЦЕРКВА 11 ст. В КОПИРЕВОМУ КІНЦІ. У літописах не згадується. Входила, певно, до складу великого комплексу верхнього плато Копиревого кінця, вивершуючи силует цієї частини міста (ріг вул. Смирнова-Ласточкина та Киянівського пров.). Залишки храму виявлено в 1887. Особливості будівельної техніки дають змогу ототожнювати пам'ятку із зображенням великої культової споруди на малюнку А. ван Вестерфельда (1651). Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

78. ЦЕРКВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВА споруджена в 2-й пол. 11 ст. в ансамблі Симеонівського монастиря, куди було перенесено одну з князівських резиденцій (вул. Смирнова-Ласточкина). Церква стояла на проміжній терасі між храмом, знайденим у Киянівському провулку, і Василів-

ською церквою, які формували силует пагорба. Залишки розкопано й досліджено 1947 (II, XIII).

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

79. **ВАСИЛІВСЬКА ЦЕРКВА НА НОВОМУ ДВОРІ.** Споруджена 1197 у складі палацового комплексу, що увінчував виступ Копиревого кінця і замикав глибинну перспективу від гирла Глибочиці, між Замковою горою і Щекавицею (сучасна територія клініки НАН України на вул. Смирнова-Ласточкина). Залишки храму, знайдені 1878 П. Лашкар'євим, вивчено 1947 (II, XIII).

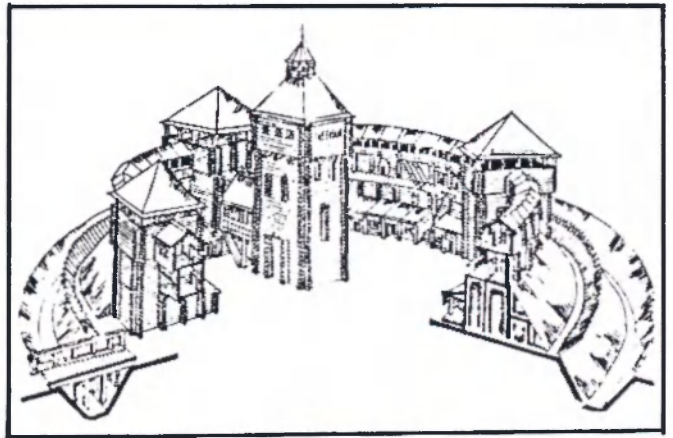
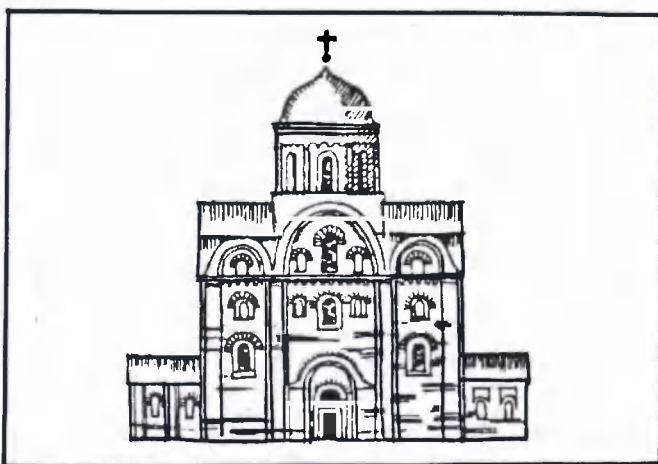
Реконструкція Ю. Асеева.

77. **ЦЕРКВА 12—13 ст. У НЕСТОРИВСЬКОМУ ПРОВУЛКУ.** В літописах не згадується. Залишки храму виявлено 1967 (II, XXXI).

82. **ЦЕРКВА НА ЩЕКАВИЦІ.** Згадується в літописах у 2-й пол. 12 ст. Характер пейзажного оточення, відтвореного на одному з малюнків А. ван Вестерфельда (1651), дає змогу ототожити зображену на малюнку церкву із залишками Щекавицького храму. Виявлена 1980 (вул. Олегівська, 41).

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга за малюнком А. ван Вестерфельда.

5, 19, 84, 85. **ФОРТЕЦІ НА ПІДСТУПАХ ДО КИЄВА.** Літописи, билини, археологічні дослідження дають уявлення про цей тип укріпленого поселення. Численні «застави богатирські», що будувалися як система оповіщення та оборони міст Київської Русі від ворожих навал, починалися від самих її кордонів — річкових рубежів Півдня та Карпатських перевалів. Найближчими до головних воріт Києва були, певно, фортеці, залишки яких Київська археологічна експедиція виявила на вул. Червоноармійській в районі Центрального стадіону, в кінці вул. Дегтерьовської на перетині її з проспектом Перемоги. Аналогічним пунктом була, як вважають дослідники, і Дорогожицька фортеця, яка контролювала вхід до долини р. Либідь. Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

V. ПОДІЛ

Річковий порт Києва виник на тому місці, де Почайна зливалася з Дніпром. Його розташування визначило характер забудови та обличчя

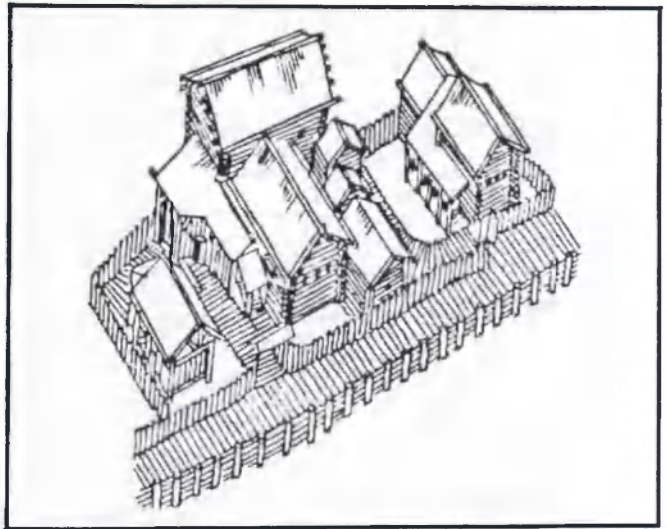
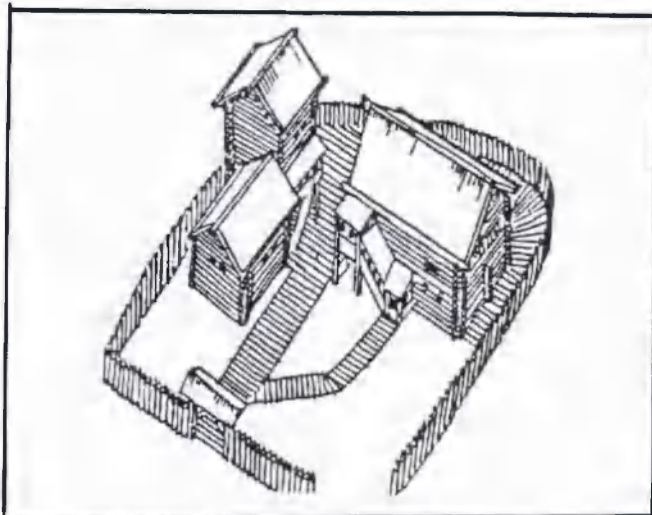

середньовічного Подолу, вулиці якого починалися від брам берегових укріплень — «столпія». До причалів київського порту швартувалися візантійські та арабські судна, дракари вікінгів, однодеревки смолян та сіверян.

65. БОЯРСЬКА (?) САДИБА 10 ст.— один із житлових комплексів стародавнього Подолу. Розміщувалася в житловому кварталі, що межував із Торговищем (тепер — Конtrakтова площа). Виявлена під час робіт з прокладання метрополітену і досліджена Київською археологічною експедицією 1972 (X). В садибі простежуються основні типи міських житлових дерев'яних будівель 10 ст.: великий зруб — житловий будинок площею близько 60 кв. м на господарській або житловій підкліті і група з двох клітей, об'єднаних галереєю в один блок.

Реконструкція К. Гупала і О. Кутового.

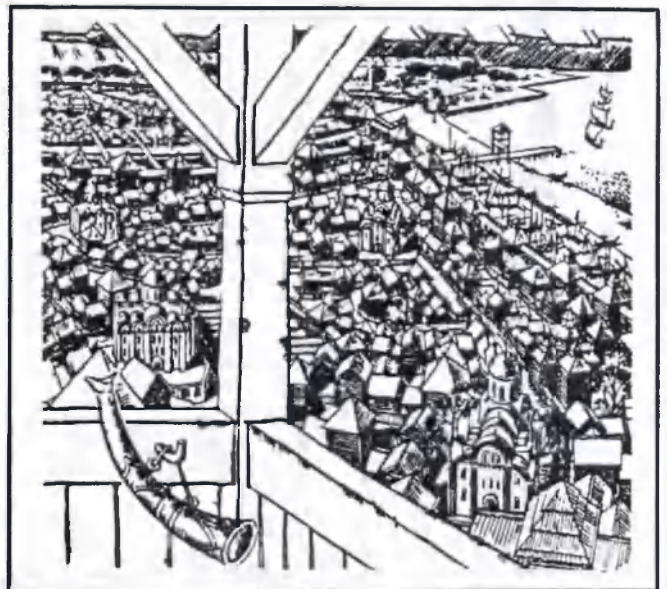

71. ЖИТЛОВІ КВАРТАЛИ 11—12 ст. Рядові садиби київських майстрів розташовувалися біля підніжжя Замкової гори, на березі річки Глибочиці або її притоки (ріг вулиць Нижнього Валу і Житньоторзької). Виявлені й досліджені Київською археологічною експедицією 1973 (XXXII).

Креслення О. Кутового та В. Розенберга за матеріалами реконструкцій В. Харламова.

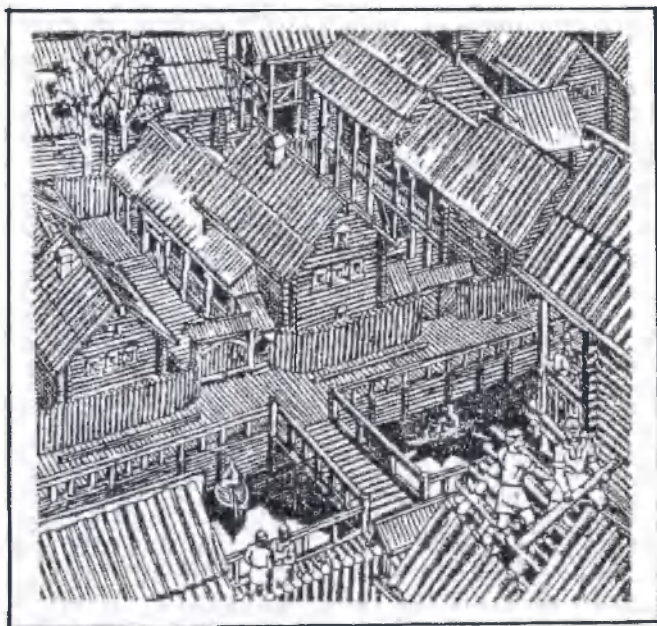
VI.

З гір Верхнього міста Поділ було видно, як на долоні. За часів середньовіччя його формували зруби — житлові, виробничі, господарські та оборонні споруди, які об'єднувалися в цілі комплекси хоромів, дворів, кварталів, кінців. У цьому морі дерев'яної забудови виділялися стрункі муровані храми, які були своєрідними орієнтирами у місті, а також з боку Дніпра.

VII.

Таким уявляється характер забудови Подолу біля річки Глибочиці. Дерево використовувалося не тільки в архітектурі житла, а й у благоустрої міста.

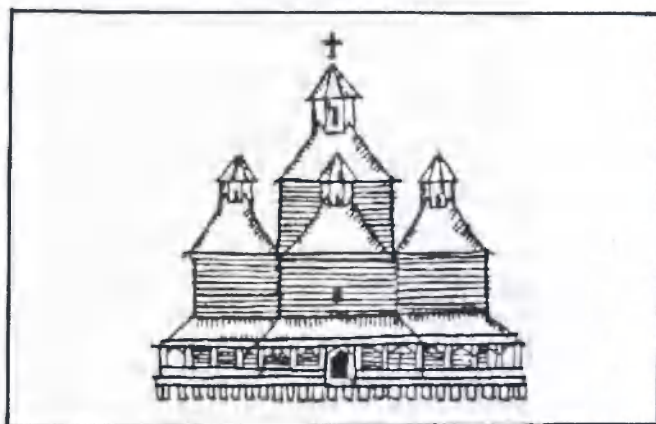

VIII.

Вулиці давнього Подолу сходилися до Торговища. На головному ринковому майдані міста, де було змуровано церкву Богородиці Пирогощі, збиралося також київське віче.

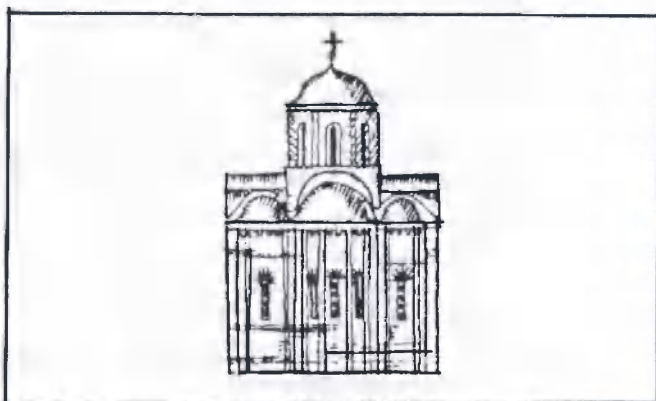

61. ІЛІНСЬКА ЦЕРКВА 10 ст. згадується в літопису під 944. За його свідченням, храм містився «над ручаєм Конец Пасынеч беседы и Козаре». Ряд дослідників визначають це місце на вул. Почайнинській, у районі Іллінської церкви 17 ст., яка збереглася.

Спроба реконструкції О. Кутового та В. Розенберга.

66. ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ПИРОГОЩІ, споруджена у 1131—35 на Торговищі — головній торговій площі Подолу, була її композиційним центром. Згадується в «Слові о полку Ігоревім». Залишки споруди містяться на Контрактовій

площі. Давній храм досліджували 1934, а також у 70—90-х рр. (II, XIII). Відновлений 1998. Реконструкція Ю. Асеева.

62. ЦЕРКВА 12—13 ст. Залишки споруди, виявлені під час розкопок 1955 на вул. Борисоглібській (II).

63. ТУРОВА (БОРИСОГЛІБСЬКА) БОЖНИЦЯ. Згадується 1146. Залишків не виявлено. Умовна локалізація О. Кутового та В. Розенберга. Деякі дослідники ототожнюють її з церквою 12—13 ст. (див. № 62).

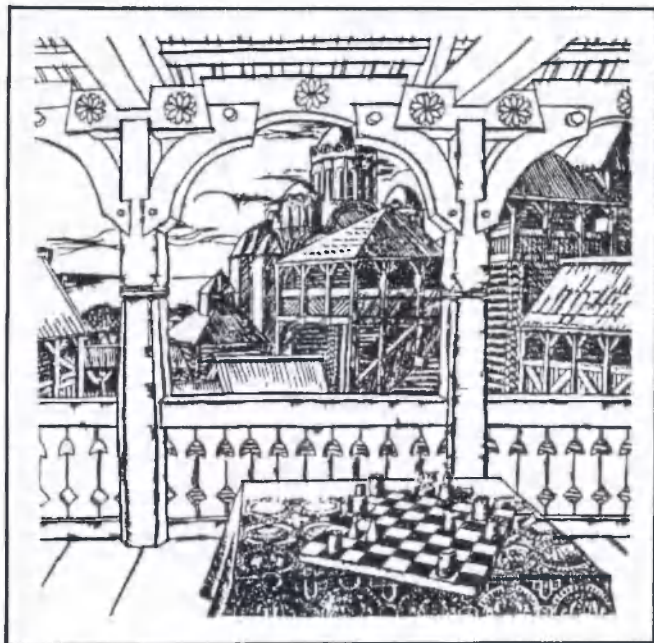
67. ЦЕРКВА 12—13 ст. Залишки споруди, виявлені під час розкопок 1955 на вул. Волоській, 20 (II).

68. ЦЕРКВА 12—13 ст. Залишки споруди, виявлені під час розкопок 1980 на вул. Волоській (II).

69. НОВГОРОДСЬКА (МИХАЙЛІВСЬКА) БОЖНИЦЯ. Згадується 1147. Залишків не виявлено. Умовна локалізація О. Кутового та В. Розенберга. Деякі дослідники ототожнюють її з церквою 12—13 ст. (див. № 67).

IX.

Берестове (тепер — район парку Вічної Слави) — одна з найбільш мальовничих київських місцевостей — було колись замиською резиденцією київських князів. Село знищено під час монголо-татарської навали. На Берестові, у церкві Спаса, поховано засновника Москви Юрія Долгорукого.

10. ТРОЇЦЬКА НАДБРАМНА ЦЕРКВА в системі укріплень Києво-Печерського монастиря збудована 1108, над головним входом до монастиря. Фасади споруди в кін. 17 — на поч. 18 ст. перебудовано в стилі українського бароко. Пам'ятка міститься на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Реконструкція Ю. Асєєва.

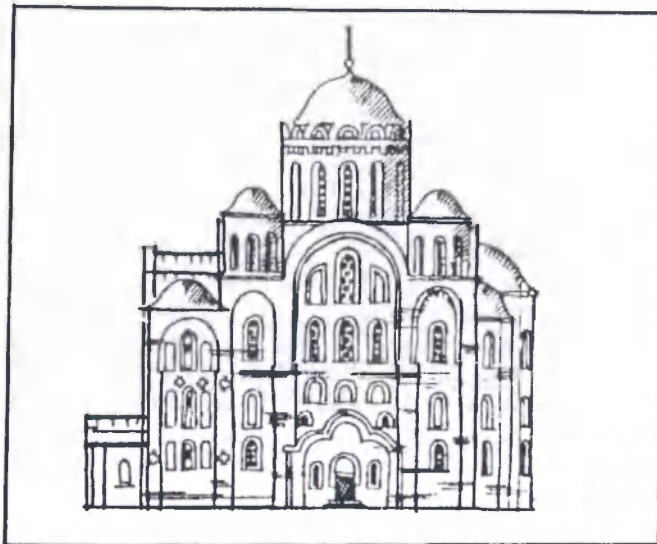
11. УСПЕНСЬКИЙ СОБОР — домінуюча споруда ансамблю Києво-Печерського монастиря. Зведений у 1073—78 і освячений 1089. Один із найважливіших елементів вивіреної системи домінант правого берега Дніпра. До наших днів собор дійшов у руїнах. На основі досліджень

1970—72 уточнено його первісне обличчя (XXXIV).

Реконструкція західного фасаду М. Холостенка.

13. ЦЕРКВА СПАСА НА БЕРЕСТОВІ — домінуюча споруда великокнязівського замиського палацового комплексу. Споруджена до 1125. До наших днів збереглася в перебудованому

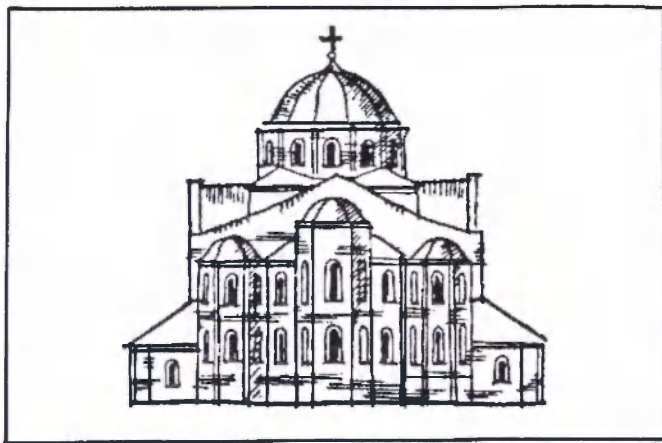

вигляді у формах 18—19 ст. Входить до складу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (II, XX).

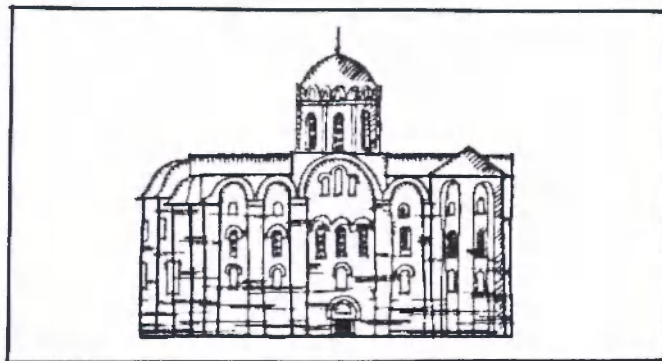
Реконструкція Н. Логвин.

18. ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ВЛАХЕРНСЬКОЇ У КЛОВСЬКОМУ МОНАСТИРІ була частиною системи домінант, що оточували центральні райони Києва з півдня і півночі. Монастир контролював вхід до Хрещатицької долини і до Печерського плато з півдня. Закладено храм 1078, а закінчено будівництво 1108. Розкопками 1963 і 1974—75 виявлено фундаменти цієї споруди (вул. Шовковична, 11).

Реконструкція Н. Логвин.

2. МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА ВИДУБИЦЬКОГО МОНАСТІРЯ закладена 1070 біля підніжжя Звіринської гори, на березі Дніпра. У 1199—1200 зодчий Петро Милонег мурує могутню підпірну стіну. Внаслідок численних негод храм

дійшов до нас у перебудованому вигляді. Вивчався 1945 та 1970 (III, XIII). На основі останніх досліджень здійснено спробу відтворення архітектурного обличчя церкви 11 ст.

86. КИРИЛІВСЬКА ЦЕРКВА споруджена близько 1146 у монастирі чернігівських князів Ольговичів. Увінчувала з півночі систему ансамблів культових споруд на вершині правобережного дніпровського плато. До наших днів збереглася в перебудованому вигляді у формах 17—18 ст.

Нині — філіал Національного заповідника «Софія Київська». Архітектуру церкви досліджували у повоєнний період (II, XX).

Реконструкція Ю. Асеева.

Анотація до карти.

Київ 10—13 століть був не тільки столицею Київської Русі, але й одним із центрів світового мистецтва. Пам'ятки тієї доби є окрасою сучасного міста, вони вражають художньою досконалістю. Про велич і красу древнього Києва — «матері міст руських» — постійно нагадують Софійський собор, Кирилівська церква, комплекс Києво-Печерської лаври, Золоті ворота. Але яким було це місто? Чи можна взагалі уявити його обличчя, приховане завісою часу? Над розв'язанням цього складного питання останніх півтора століття працювали покоління дослідників. Спираючись на їхній доробок, сучасні фахівці, подібно до давньоруського майстра, який складав з окремих різнобарвних камінців яскраву картину, намагаються створити цілісне уявлення про столицю Київської Русі. Завдяки останнім науковим відкриттям, зокрема пошукам експедицій Інституту археології НАН України, було виявлено багато не відомих раніше пам'яток. Масові знахідки давньоруських житлових кварталів на території

сучасного Києва дали змогу вченим дійти висновку про єдність архітектури житла стародавнього Києва і Наддніпрянщини з архітектурною традицією інших земель Київської Русі. Результати цих досліджень допомогли нам уявити древній Київ не як низку окремих пам'яток, а як цілісне архітектурно-художнє середовище. А традиція старовинної європейської карти, де міста зображувалися разом із природним оточенням, підказала найвиразнішу форму. Зауважимо лише, що через різний ступінь вивченості районів міста та окремих типів споруд обраний спосіб показу давнього Києва є досить умовним. Адже тут однаково вірогідно виглядають і досконало вивчені, загальновідомі пам'ятки, і такі, що безслідно зникли, а про їхнє існування ми можемо довідатися з літописів та легенд. Тому поряд із зображенням Києва в його природному оточенні доцільно навести додаткові матеріали. Це схеми основних районів давнього Києва — Верхнього міста, Копиревого кінця та Подолу.

На схемах відомі пам'ятки архітектури 10—13 ст. показано в системі сучасних вулиць та площ, суміщених з гіпотетичним напрямком давніх вулиць та розташуванням оборонних укріплень, а перелік окремих споруд наводиться за ступенем історичної вірогідності. На карті-реконструкції Київ 10—13 ст. зображено у межах гирла річки Либеді та Сирецького ручая. Ця частина Дніпровсько-Либідського межиріччя, ніби прокреслена різцем вправного скульптора, протягом багатьох століть була основою розбудови міста.

У багатьох народів світу виникнення найдавніших міст часто пов'язується з іменами кількох братів. Легендарні засновники Києва Кий, Щек та Хорив не є винятком. Це свідчення глибинної народної пам'яті історично підтверджується. Як показали останні дослідження, з поєднання поселень, розташованих на правобережному дніпровському плато — горах Старокиївській, Замковій та Щекавиці, — на рубежі 5—6 ст. і виник Київ. Тут полянський князь Кий спорудив укріплене поселення — «град». Коли в кін. 10 — на поч. 11 ст. на київському престолі княжив Володимир Святославич, завершилося становлення давньоруської феодальної держави. Під владою київського князя було об'єднано племена полян, сіверян, словенів, кривичів, в'ятичів, радимичів, дреговичів та ін. Столиця Київської Русі, що містилася на перетині важливих торговельних шляхів, стала значним політичним та культурним центром, одним з найбільших міст Європи.

Територія найдавнішого града значно розширилася. Було зведено потужні укріплення — земляні вали з дерев'яними рубленими стінами, брамою у бік «поля вне града», яка згодом набула назви Софійської (Батієвої), та брамою, що вела на Поділ. Пізніше в системі укріплень з'явилася Михайлівська брама. «Місто Володимира» стало резиденцією князя та військової адміністрації, а з прийняттям наприкінці 10 ст. християнства — також вищого духовництва. Величні муровані палаци утворили ансамбль, у центрі якого піднеслася Десятинна церква — символ утвердження християнства, яке стало державною релігією. Парадні будівлі феодальних хоромів височіли над щільною масою дерев'яних дахів жителів городян поруч з вежами міських проїзних брам і величними силуетами мурованих храмів. Це — билинні повалуші, гридниці, тереми, яскраво оздоблені різьбленням по дереву, розписом, тиньком. Саме такими уявляються згадувані у літопису двори Гордіати, Воротислава, Никифора.

Великий розмах будівельної діяльності у Києві на поч. 11 ст. пов'язаний із планами розбудови нового міста Ярославом Мудрим (1019—54). Ідея створення великого «стольного града» набула завершеної форми. Укріплення «міста Яро-

слава» — величезні деревоземляні вали з дерев'яними стінами — охоплювали площу, яка в 7 разів перевищувала територію «міста Володимира». З'єднавшись з його укріпленням, вони утворили єдину оборонну систему Верхнього міста. Важливим елементом планувальної системи «міста Ярослава» була вулиця, що вела від Софійської брами до парадного в'їзду в столицю — Золотих воріт. Зі сходу та заходу до міста в'їжджали через Лядську та Жидівську брами. Від цих брам віялом розходилися вулиці, що визначали центральну частину «міста Ярослава». Їхній напрямок найвірогідніше фіксують сучасні вулиці — Михайлівська, Мала Житомирська, Софійська, Стрілецька, Рейтарська. Вздовж валу, з внутрішнього боку укріплень, йшли вулиці, розташування яких збігалось з напрямком сучасних вулиць — Ярославового Валу, Мало-підвальної, Великої Житомирської.

Композиційним центром «міста Ярослава» став Софійський собор, який був центром Київської митрополії. Цей величний храм, слава про красу якого поширилася далеко за межами Русі став символом єдності давньоруської держави. Тут затверджувалися важливі рішення і державні акти, перед собором збиралося віче. При Софії Київській було створено першу на Русі бібліотеку, школу та майстерню, де переписувалися та перекладалися книги. Софійський собор в оточенні менших храмів — церков Георгіївської, Ірининської та церкви з невідомою нам назвою — був вирішальним акордом, вінцем художньої композиції «міста Ярослава». Разом з навколишніми монастирями своєю масою і характерним силуетом Софія Київська позначала місто з боку Либідської заплави. Хоча цей величний ансамбль і панував над Києвом, все ж основою забудови були дерев'яні житла. Тогочасне масове житло — це звичайні зруби, але за допомогою сіней, галерей та переходів вони з'єднувалися в різноманітні комплекси, створюючи індивідуальність забудови та неповторність обличчя міста. Ще більшої своєрідності житлам надавала обмазка зрубів глиною із забіленням, розпис по дереву або тиньку.

Резиденцією київських князів, як і раніше, лишалося «місто Володимира». На його території виник Великий Ярославів двір, який містився між Десятинною та Василівською церквами. Тут, як свідчить літопис, влаштовувалися кінні змагання — улюблена розвага знаті.

У Національному музеї історії України експонуються керамічні чашечки з фарбами, якими користувався давньоруський художник. Його житло знайшли в садбі Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Тут, у південно-східній частині гірського плато, з усіх боків оточеного стрімкими урвищами, у 2-й пол. 11 ст. виник новий район давнього Києва — «місто Ізяслава». Ізяслав, який став кня-

зем після Ярослава Мудрого, був одним із будівничих родинних «вотчих» монастирів. Таким був і Дмитрівський собор. Згодом на території «міста Ізяслава» його син Святополк збудував Михайлівський собор. Змуровано було також церкву св. Петра. Увесь монастирський комплекс було обнесено укріпленнями і поєднано з оборонною системою Верхнього міста.

Копирів кінець займав північно-західний виступ нагірного плато, примхливо порізаного глибокими ярами. Лінія укріплень, що починалася від сучасної Львівської площі, проходила вздовж схилів урочища Кожум'яки, уступами спускаючись до Подільської брами Копиревого кінця, півкільцем огортала окрайку плато, що нависло над яром, де протікала річка Глибочиця. Далі укріплення прилягали до стін «міста Ярослава». Давайте уявимо собі тодішню мережу вулиць у Копиревому кінці. Жидівську та Західну брами з'єднувала вулиця, що проходила по лінії сучасної вулиці Артема. Західна брама, як гадають фахівці, містилася приблизно на місці перетину вулиць Артема та Обсерваторної. Звідси вів шлях на Білгород. Вузькі вулиці з внутрішнього боку укріплень найвірогідніше збігаються із напрямком сучасних вулиць Обсерваторної та вигнутої, як підкова, Кудрявської. Можна припустити, що трасою сучасного Несторівського провулка проходила вулиця, що з'єднувала Західну браму з ремісничими урочищами. А сучасною вулицею Смирнова-Ласточкина, понад Петрівським яром, проходив шлях до літописних «Подольских ворот в Копыревом конци».

Дніпро, що протікав у глибоку давнину біля самісіньких круч нагірного плато, змінив русло і залишив на рівнині свій рукав — річку Почайну. При впадінні Почайни в Дніпро утворилася природна гавань. Безпосередній зв'язок із великим водним торговельним шляхом відбився на містобудівному обличчі Подолу і визначив рід діяльності його населення. Поділ став найбільшим торговельним і ремісничим районом Києва. Тут вели торгівлю купці з різних країн: араби, вірмени, булгари, греки, хозари, євреї, поляки, німці, чехи, шведи та інші. На Подолі задовго до офіційного прийняття християнства виникли перші християнські осередки, будувалися церкви.

Територію Подолу від сучасної Поштової площі до вулиць Щекавицької та Ратманського було щільно забудовано житловими садибами. Лінія укріплень проходила, на думку фахівців, сучасними вулицями Почайнинською та Набережно-Луговою, потім круто повертала на захід і в районі нинішньої вулиці Ратманського з'єднувалася з укріпленнями гори Щекавиці. А далі починалися заливні луки — Оболонь. Якщо давня сітка вулиць Верхнього Києва дійшла до нас майже без змін, то напрямок вулиць давнього

Подолу простежити значно важче. Через численні повені та пожежі Поділ упродовж віків багаторазово перебудовувався. Розташування старовинних вулиць цього району зафіксовано на плані Києва 1803.

Ця система вулиць здається сьогодні хаотичною. Насправді ж вона напіврадіальна з центром Торговище — Пирогоща, органічно поєднувалася з регулярною нарізкою садиб. Подільські садиби — це прямокутні двори, які, залежно від соціального стану городян, мали розміри від 10×12 аж до 40×50 метрів. Внаслідок інтенсивного розвитку міста ці садиби було забудовано по периметру. Своєрідними «маяками» в масі житлової забудови були невеликі за розміром муровані храми, що їх будували громада, князі та купецькі корпорації. Торговельні площі Подолу починалися, очевидно, на березі, на причалах Почайни, там, де тепер Поштова площа. Просто з човнів, зі стругів, а також у численних крамницях торговельних рядів велася жвава торгівля. Купці з Новгороду, Смоленська, Чернігова пропонували дорожочинні пещеві та соболині хутра. Тут торгували ще й товарами з країн Арабського Сходу, шовковими тканинами, прянощами, коштовним камінням. З Візантії привозили важкі золотокані паволоки та оксамити, фарби, вина. А поруч виставляли свої вироби й київські ремісники. Ювеліри — «кузнецы меди и серебру» — виготовляли срібний посуд з карбованим візерунком, тиснені срібні колти, витончені золоті намиста з перегородчастою емаллю, сережки. Керамічні вироби — глечики, черпаки, амфори, корчаги — продавали гончарі, які проживали на Подолі у мальовничому урочищі. У сусідньому урочищі, відокремленому горою Дитинкою, жили кожум'яки. На крутих горбах, що височіли над Подолом — Замковій горі, Щекавиці, Дитинці, — були ремісничі поселення, де виготовлялися різноманітні ковальські вироби, прикраси зі скла та кістки.

На торгових площах не тільки торгували. Тут, на вічі, обурення міських низів неодноразово оберталася вибухом народного гніву, і часом бояр та лихварів не врятовували навіть міцні стіни Верхнього міста. А з Верхнім містом Поділ зв'язував давній Боричів узвіз (нині Андріївський узвіз). Як оповідає «Слово о полку Ігоревім», цим шляхом їхав до церкви Богородиці Пирогощі князь Ігор Святославич, повертаючись з половецького полону.

Територія давнього Києва не обмежувалася Верхнім містом та Подолом, замкненими в єдину оборонну систему. За стінами подільських укріплень починався шлях на Вишгород, уздовж якого в ярах та на терасах Кирилівського узгір'я містилися численні слободи. А там, де сходилися шляхи з Чернігова, Вишгорода та Білгорода, лежало урочище Дорогожичі. В епоху,

коли князі вели безперервну боротьбу за київський престол, це місце правило за плацдарм для взяття Києва. І досі височить на крутому пагорбі над древнім Дорогожичем, де «земля бе кровию полята», Кирилівська церква. Центр Києва був відокремлений від великого гористого Печерського плато широким, зарослим лісом видолинком — Перевісищем, де серед заболочених берегів протікав Хрещатицький ручай. З півдня ця місцевість була обмежена ручаєм Наводничі, а з заходу — долиною річки Либеді. Укріплені пункти, що, як намисто, простяглися у заповідних гаях Печерська, вздовж схилів, понад Дніпром, визначили на багато століть містобудівне обличчя Києва.

Закладені в 11—13 ст. величні споруди замиських монастирських або князівських комплексів були практично на однаковій відстані одна від одної. Це — зразок свідомого формування архітектурно-художньої композиції міста на великому просторі. Від Лядської брами «міста Ярослава» на Печерськ вів шлях, який збігався з напрямком сучасної вулиці Інститутської. У районі урочища Угорське шлях спускався до Дніпра, де був перевіз.

З Угорським пов'язана літописна легенда про те, що князь Олег, який прийшов із військом на човнах з Новгорода, вбив князів Аскольда та Діра й захопив київський престол. Аскольда було поховано в Угорському. Пізніше це урочище дістало назву «Аскольдова могила». За півкілометра від Угорського біля шляху, що спускався до Дніпра, в 10—12 ст. містилася заміська резиденція київських князів — двір у селі Берестові. З Берестовом пов'язана діяльність визначного оратора та церковного діяча, першого руського митрополита Іларіона — автора «Слова про Закон і Благодать». Від давніх будов збереглася до наших днів церква Спаса на Берестові, яка входить до комплексу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». На південь від Берестова, на схилах лісового пагорба, містилися давні «варязькі» печери. Поряд з ними у печері чернець Антоній в 11 ст. заснував монастир «на Дальніх печерах». Пізніше в сусідньому пагорбі було вирито келії та підземні церкви монастиря «на Ближніх печерах».

Так почалася багатовікова історія Києво-Печерського монастиря, який відіграв видатну роль у розвитку давньоруської культури. Тут переписувалися книги, зберігалися твори античних та візантійських авторів, велося літописання. На основі найдавнішого літописного зведення чернець Нестор створив знамениту «Повість временних літ». У монастирі працював також відомий давньоруський художник Алімпій, котрий, як гадають спеціалісти, брав участь в оздобленні Успенського собору. Цей храм було збудо-

вано в 70-х роках 11 ст., коли на північ від Ближніх печер почалося інтенсивне будівництво комплексу Верхнього монастиря. На поч. 12 ст. монастир було обнесено мурованою стіною з Троїцькою церквою над головною брамою. Монастирська алея, що сполучала їх з Успенським собором, стала композиційною віссю ансамблю Верхнього монастиря. Обабіч було споруджено монастирські келії, Трапезну та Микільську церкви, які утворили замкнуте подвір'я. Незважаючи на те, що архітектурне обличчя споруд Києво-Печерського монастиря з часом значно змінилося, композиційний задум ансамблю, що виник в 11 ст., зберігся майже без змін.

Там, де зараз вулиця Шовковична, колись проходив шлях, що вів до Клову. На західному виступі Печерського плато, підніжжя якого огинав Кловський ручай, колишній печерський ігумен Стефан наприкінці 11 ст. заснував монастир. У Кловському монастирі, що стояв біля входу до Хрещатицької долини, було змуровано церкву Богородиці Влахернської.

За три кілометри від Києво-Печерського монастиря, біля гирла Либеді, розкинувся лісовий масив Звіринської гори — місце князівських полювань. Тут, у неглибокій лощині, неподалік від Звіринських печер, розмістився Видубицький монастир, заснований князем Всеволодом Ярославичем. Тоді ж на Звіринці виник «Красний Всеволож двір», поставлений на вершині пагорба.

У 1240 році Київ спіткало страшне лихо. Хвиля монголо-татарської навали докотилася до давньоруської столиці. Мешканці міста героїчно оборонялися. Та все ж Київ було спалено, а багатьох його захисників убито або поневолено. Йшли роки. Місто відбудовувалося, змінювало своє обличчя. Але незмінним залишався неповторний київський рельєф, мережа вулиць у Верхньому місті, стрімкі узвози, назви районів, урочищ — Печерськ, Поділ, Гончарі, Кожум'яки. Дорогоцінний розсип шедеврів давньоруської архітектури передає пам'ять минулого новим поколінням. Таким чином, місто давнє існує в місті сучасному. Життєздатність містобудівної спадщини давнього Києва у тому, що його історична частина розвивається сьогодні на просторі, де найважливіші місця, мов віхи, було опановано та художньо осмислено ще давньоруськими зодчими. Тому багатовікова історія не зробила з Києва музею, сховища антикварної старовини. Його обминула доля мертвих міст — Помпеїв, Херсонеса, бо місто вмирає лише тоді, коли його залишають люди. Тільки вони дають життя місту, поєднуючи творчою працею його минуле, сучасне та майбутнє.

Олександр Кутовий, Віктор Розенберг.
Науковий консультант Петро Толочко.

Література, використана для складання карти

- I. Арциховский А. В. Древнерусская миниатюра как исторический источник.— М., 1944.
- II. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.
- III. Асеев Ю. С. Архитектура Киевской Руси.— К., 1969.
- IV. Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі 1950 р. // Археологія.— 1954.— Т. 19.
- V. Борисевич Г. В., Тюрин В. П., Чистяков Г. П. Опыт реконструкции деревянной жилой застройки древнего Новгорода.— М., 1963.
- VI. Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства: В 2 т.— М., 1979.— Т. 1.
- VII. Воронин Н. Н. Жилище // История культуры древней Руси: В 2 т.— М.; Л., 1948.— Т. 1.
- VIII. Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII—XIII вв.— Л., 1979.
- IX. Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) // Археологія Києва.— К., 1979.
- X. Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ.— К., 1993.
- XI. Загорюльский Э. М. Древний Минск.— Минск, 1963.
- XII. Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода // МИА СССР.— 1963.— № 123.
- XIII. Каргер М. К. Древний Киев: В 2 т. М.; Л., 1961.— Т. 2.
- XIV. Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (К постановке вопроса) // Русский город.— М., 1976.
- XV. Київ: Історичний огляд (Карти, ілюстрації, документи).— К., 1982.
- XVI. Килессо С. К. Киево-Печерская лавра: Памятники архитектуры и искусства.— М., 1975.
- XVII. Кириевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков.— К., 1982.
- XVIII. Красовский И. Формирование уличной сети древнерусского города // Архитектура СССР.— 1984.— № 5.
- XIX. Красовский М. И. Курс истории русской архитектуры. Ч. 1. Деревянное зодчество.— Пг., 1916.
- XX. Логвин Г. Н. Киев.— М., 1982.
- XXI. Логвин Г. Н. О деревянном зодчестве домонгольской Руси // Средневековая Русь.— М., 1976.
- XXII. Максимов П. Н. Творческие методы древнерусских зодчих.— М., 1976.
- XXIII. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— Л., 1975.
- XXIV. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— М.; Л., 1956.
- XXV. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.
- XXVI. Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА АН СССР.— 1964.— Вып. 99.
- XXVII. Спегальский Ю. П. Жилище Северо-Западной Руси IX—XIII вв.— Л., 1972.
- XXVIII. Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України.— К., 1976.
- XXIX. Тверской Л. М. Русское градостроительство до конца XVII века.— Л.; М., 1953.
- XXX. Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1983.
- XXXI. Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1972.
- XXXII. Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Києво-Подолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.
- XXXIII. Харламов В. О. Київська садиба X ст. (За матеріалами розкопок Подолу) // Археологія.— 1977.— Вип. 24.
- XXXIV. Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.